

NAGY PÉTER

KOMMUNISTA TÜNTETÉSBŐL ANTISZEMITA POGROM

AZ ÓZDI ZSIDÓSÁG ELLENI ATROCITÁSOK 1946 FEBRUÁRJÁBAN¹

A 19. század közepén a néhány száz lelkes borsodi település, Ózd környékén kiterjedt barnaszénlelőhelyeket találtak, és ennek köszönhetően az 1840-es évek második felében megindult a vasgyártás is. Az iparosítás során egyre nagyobb arányban betelepülő lakosság ellátására egyre több kereskedő és iparos települt be, akiknek döntő része zsidó származású volt. A második világháború időszakáig a környék katolikus, protestáns és izraelita népessége viszonylagos békében élt egymással, azonban az 1940-es években jelentős változások történtek. Erre szélsőséges példa az Ózdon 1946-ban lezajlott izraelita kereskedők elleni pogrom volt. A háború utáni nehézségek különösen felkorbácsolták az indulatokat, s elég volt egy ürügy arra, hogy egy többezres népgyűlés után a megmaradt néhány zsidó kereskedő ellen forduljanak, üzleteiket és otthonaikat feldúlják. A történet érdekessége, hogy egy kommunista párttag fizikai bántalmazása után spontán kialakult tüntetés vett szélsőjobboldali fordulatot. Hogyan történtek az események, és miért vehettek ilyen fordulatot? Miért történhetett mindez? Mi ennek a háttere? Tanulmányomban ezekre a kérdésekre keresem a választ a szakirodalom, levéltári és egyéb írásbeli források, újságcikkek, interjúk feldolgozásával. A téma érzékenysége, az egyes csoportok közötti érdekellentétek miatt különösen fontos az egyes források egybevetése, alapos kritikai vizsgálata, mivel csak így kaphatunk realisabb képet az 1946 eleji ózdi megmozdulásról.

164

AZ ÓZDI ZSIDÓSÁG

Ózdnak 1851-ben összesen 338 római katolikus és 8 izraelita lakója volt, de a népesség növekedésével folyamatosan emelkedett az izraeliták száma is. 1880-ban az 1430 fős lakosú településen már 36-an éltek akik ehhez a felekezethez tartoztak. Az izraeliták száma Ózdon 1890-re több mint kétszeresére növekedett, majd a következő években kisebb mértékben, de tovább emelkedett. A vasgyár ugyan Ózdon volt, de két másik település, Bolyok és Sajóvárkony is szomszédos volt vele, amelyeknek lakossága szintén gyorsan nőtt, és fejlődésük nem volt egymástól elválasztható – 1940-ben ez a három község Ózd néven olvadt egybe. A szomszédos községekben az izraeliták száma ekkor még stagnált, majd a századforduló éveiben jelentősen megemelkedett, különösen Bolyokon. Az anyakönyvek foglalkozási rubrikáit megvizsgálva zömük nem a kohászatban helyezkedett el, hanem a növekvő lakosság ellátását biztosító szolgáltatóiparban tevékenykedett. A bolyoki magas számú izraelita közösséget az itt kialakuló kereskedelmi negyed, az úgynevezett Gyújtó

¹ A tanulmány megjelenését támogatta Dr. Erdős Bence, a Hungarian Genealogical Tracing Service (HGTS) ügyvezetője.

magyarázza meg, ahol az üzlettulajdonosok zöme a magyar zsidósághoz tartozott. A későbbi adatok is az itt élők túlsúlyát mutatják. 1930-ban Ózdon 197, a szomszédos Bolyokon 480, Sajóvárkonyon pedig 110 izraelita vallású személy élt. 1941-ben, a már jelentősen kibővült településen 721 fő izraelita lakost tartottak nyilván.²

A zsidóság számának növekedésével az intézményeik is kialakultak. 1872-ben megalakult az ózdi izraelita hitközség, ahova a környékbeli falvak lakói is csatlakoztak. 1878-ban elemi iskolát, 1897-ben pedig Izraelita Nőegyletet hoztak létre. 1900-ban temetőt alakítottak ki, 1906-ban megnyitotta kapuit a zsinagóga, majd 1908-ban az Izraelita Elemi Iskola számára is új épületet emeltek.³

Az egyes felekezetek tagjai a térségben viszonylagos békében éltek egymással, s kevésbé találtam forrást az egymás közötti feszültségekről, habár az izraelita közösség zártsága jellemző volt.⁴ Interjúalanyaim visszaemlékezve mindig különösen kiemelték, hogy „szerezték őket”, mivel akár kölcsönre és részletre is vásárolhattak üzleteikben, s az árut már hamarabb elvihették, mivel később is volt mód teljes összegének kiegyenlítésére. A főként izraelita vallású kereskedők és a katolikus és protestáns vallású gyári munkavállalók és földművesek kapcsolatát a közös bizalom jellemezte.⁵

165

Azonban a zsidótörvények, majd a második világháború mindent megváltoztattak. Ózd térségében megerősödött az addig nem igazán létező szélsőjobboldal is, különösen a bányászok körében, de a gyárban is. Volt, aki úgy emlékezett vissza: a világháború alatt „*a Finomhengermű munkásainak elsőprő többsége nyilas vagy imrédysta volt*”.⁶ Az 1939-es országgyűlési választásokon a körzetben Gorka Antal szélsőjobboldali jelölt 22,57%-ot ért el a kormánypárt jelöltjének 77,43%-ával szemben. Ez az országosan elért aránynak felelt meg, de mindenképp jelentős támogatottságot mutat.⁷ A hátrányos megkülönböztetések, a munkaszolgálatra való behívás mellett, 1944 májusában felállították az ózdi gettót,

2 A Magyar Korona Országaiiban az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás főbb eredményei megyék és községek szerint részletezve. Budapest, 1882., Dr. Jekelfalussy József (szerk.): A Magyar Korona Országainak helységnevtára. Budapest, 1892., A Magyar Korona Országainak 1900. évi népszámlálása. Első rész. A népesség általános leírása községenként. Budapest, 1902., A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. Első rész. A népesség főbb adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint. Budapest, 1912., Az 1920. évi népszámlálás. Első rész. A népesség főbb demográfiai adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint. Budapest, 1923., Az 1930. évi népszámlálás. I. rész. Demográfiai adatok községek és külterületi lakotthelyek szerint. Budapest, 1932., Az 1941. évi népszámlálás. 2. Demográfiai adatok községek szerint. Budapest, 1976., Magyarország községeinek és városainak népessége az 1850., 1857. és 1870. években. Budapest, 1984.

3 Beri é.n.: 5–7.

4 Példa erre: Izr. nőegyleti bál. Ózdi *Hirlap*, 1910. március 13. 3.

5 Interjú Hangonyi Lajosnéval; Interjú Luczák Margittal; Interjú Saffarik Gyulánéval.

6 Interjú Luczák Margittal.

7 Hubai2001: 132.

ahová - Ózd vonzaskörzetéből - a környékbeli zsidóságot gyűjtötték össze. Az Ózd környéki folyamatos kikeresztelkedések sem menthették meg őket, hiába reménykedtek többen ebben.⁸ Június 5-én a helybéli zsidókat 10 marhavagonba terelték a vasútállomáson, ahol mozdulniuk is alig lehetett, és elindították őket Németország felé.⁹ Mások mellett a helybéli iskolások is végignézték elszállításukat: „*Kettes sorba állítottak bennünket, és láttuk, hogyan viszik el őket.*”¹⁰

Az ózdi zsidóságnak mintegy 10%-a maradt életben és tért haza. Akkor a kétszáz fős ózdi kereskedőrétegből csupán 12 volt zsidó származású, nagykereskedő egy sem – így a helyi gazdasági életben már nem képeztek jelentős súlyt –, míg más izraeliták iparosok, értelmiségi alkalmazottak, gyári munkások és bányászok voltak.¹¹ A zsidók üresen maradt házaikat sokszor kifosztották,¹² majd oda a lakásínség következtében a helyiek költöztek be.¹³

A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ UTÁNI HELYZET ÉS AZ ÜZEMI BIZOTTSÁG

A második világháborút követő válságos időszak azonban hatással volt a korábban nem létező ellentétek kiegyezésére is. A második világháború, habár Ózd környékén nem járt nagy pusztításokkal, mivel a front hamar átvonult, de a holokauszt során elhunytak mellett nagyon sokan haltak meg a harcmezőkön, tömegek voltak hadifogságban és több száz embert elvittek málenkij robotra is. Kulcsfontosságú volt az élelmezés kérdése, különösen a gyári lakótelepeken, az úgynevezett kolónián élők számára.¹⁴ A gyárból vasárukat, a bányákból szenet szállítottak a szomszédos településekre – ahol természetesen tovább művelték földjeiket, s állatokat tartottak, így a válságos időkben is el tudták látni családjukat a szükséges élelmiszerekkel –, melyekért többek között zsírt, babot, burgonyát, húst kaptak.¹⁵ Emellett jellemző volt, hogy a kolónián élők is elvándoroltak a környékbeli, és még távolabbi településekre, s a vasárukat, szerszámokat, háztartási eszközöket ennivalóra cserélték.¹⁶ A világháború után sokan jártak Ózdra élelmiszereiket feketén elcserélni a nélkülöző környékbeliekkel. A „feketézés” az inflációnak köszönhetően is virágzott.¹⁷

A vállalatvezetés a gazdasági válságok, a háborúk idején is fontosnak tartotta viszont, hogy lehetőségeihez mérten élelmiszerekkel is támogassa munkásait. A vagonokat a vasgyár területén az élelmezési raktár előtti vágányra helyezték, majd innen a raktárba szállították, s kimérték a dolgozóknak a rakományt. Így volt ez a második világháború után is, amikor a megalakuló üzemi bizottság vette kézbe ennek gyakorlati megvalósítását. Egy

8 Hebraei 1941.

9 Berié. n.: 12–17.

10 Interjú Saffarik Gyulánéval.

11 Jegyzőkönyv. Erdős Bence magángyűjteménye.

12 Interjú Molnár Andornéval.

13 Interjú Lakatos Péternéval; Nagy Péter 2016: 281.

14 A Rimamurány–Salgótarjáni Vasmű – amelynek 1881-től az ózdi üzem része volt –, mint számos más hazai vállalat, lakótelepeket, más néven kolóniákat épített a kulcsfontosságú munkásai számára ózdi, de például salgótarjáni telepén is. Salgótarjánnal kapcsolatban lásd bővebben: Várkonyi-Nickel Réka 2015: 597–616.

15 Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltára (a továbbiakban: MNL BAZ) XXXV. 133/a. 28. doboz.

16 Interjú Elek Zoltánnal; Interjú Gledura Imrénével; Interjú Horváth Lajossal.

17 Interjú Lakatos Péternéval.

1945-ben kiadott kormányrendelet¹⁸ szerint minden 50 főnél több munkavállalóval rendelkező vállalatban létre kellett hozni az üzemi bizottságokat, melynek tagjait a munkások üzemi gyűlésen választották meg. Feladatuk a termelés és a cégvezetés ellenőrzése, utóbbiak jogainak korlátozása és az érdekvédelem volt. Munkájukat a frissen megalakult szociáldemokrata és kommunista pártok, valamint a szakszervezet segítette. A bizottságokat leginkább a közszolgáltatások, a közigazgatás, a közlekedés és a távközlés hiánya hozta létre. Ebben az időben számos, a kormányzat által kezelt közellátási cikket, élelmiszert, ruhát és tüzelőt a gyárakon keresztül osztottak szét. A háború utáni rossz viszonyok miatt ezek a szervezetek ezenfelül gyakran a termelés szervezését, a nyersanyag beszerzését és a termékek értékesítését is saját kezükbe vették, tehát kulcsfontosságúak voltak egy nagyobb gyártelepen, így Ózdon is. Ebből sokszor feszültség is keletkezett köztük és a vasmű igazgatósága között, mivel olyan ügyekkel is foglalkoztak, amiket a gyárvezetés hagyományosan igazgatósági hatáskörnek tekintett. Így például 1945 júliusának végén a gyári kereskedelmi irodától elvéve a szakszervezet hatáskörébe utalta az élelmiszer-beszerzők kiválasztásának jogát, valamint kiküldött megbízottak útján ellenőrizte a gyárba irányuló élelmiszer-szállításokat. Olyan is előfordult, hogy „mint népakaratot” önhatalmúlag követelte egyes mérnökök és mesterek felmentését, vagy ellenőrt küldtek a kohóigazgatóságra, mivel nehezményezték, hogy az igazgatóság olyan segínyt utalt ki a szellemi munkát végző alkalmazottaknak, amiben a fizikai munkások nem részesültek.¹⁹

A helyben nagyon fontos testületben 1946 elején változások történtek. A február 22-ről 23-ra virradó éjjel a vasgyár addigi üzemi bizottságának elnöke, a kommunista párti – annak egy ideig helyi vezetője is – Kubancsik István lemondott, akinek helyére Antalköz József gyári munkást választották. Tömpe András, a Vidéki Rendőrkapitányság Politikai Rendészeti Osztálya vezetőjének beszámolója szerint mindez nem az elképzeléseknek megfelelően alakult: *„az első választást megtorpedózták, mert nem a párt jelöltjét választották meg. A második választásnál a 25 jelölből már csak négy jelölt volt és Antalköz került ki győztesen.”* Beszámolóját természetesen erős forráskritikával kell kezelni, azonban az biztos, hogy a voksolás nem a várakozásoknak megfelelően alakult.²⁰

167

Az ülésről hazafelé tartva, az Akácós úton azonban Antalközt homokzsákkal leütötték, aki ekkor súlyos agyrázkódást szenvedve elvesztette eszméletét. Csak másnap reggel 7 órakor találták meg őt az úton²¹ vérbe fagyva, majd kórházba vitték.²² Ezután a gyári szirénát meg is szólaltatták, így az üzemben hamar elterjedt a híre a történeteknek, és ekkor zúgolódás kezdődött. A gyárból spontán népgyűlésre indultak meg a munkások a gyár előtti térre – Elek Zoltán visszaemlékezése szerint mondták nekik, hogy vigyenek stangát,²³ míg mások vasdorongokat és ütőszerszámokat vettek magukhoz. Tömegek, a beszámolók szerint több ezren,²⁴ vonultak ki a Magyar Kommunista Párt ózdi székháza elé, nem messze a gyár kapujától, ahol a merénylők kiadását követelték. A pártok erről mit sem tud-

18 Az iparügyi miniszter 1945. évi 50.100. Ip. M, számú rendelete az üzemi bizottságokról 332-336. *Magyarországi Rendeletek Tára*. 1945. (79.) IV-VI. Budapest, 1946.

19 Apor2021: 141-143.

20 Berki Mihály: PRO, ÁVO, ÁVH (5.). *Havi Magyar Fórum*, 1994. augusztus 1, 38-39.

21 Nyilas orvtámadás Ózdon. *Népszava*, 1946. február 27. 1-2.

22 Mi történt Ózdon? *Haladás*, 1946. március 7. 3.

23 Elek Zoltán gyári munkásként részt vett a nagygyűlésen. Interjú Elek Zoltánnal.

24 Apor 2021: 57; Jegyzőkönyv. Erdős Bence magángyűjteménye.

tak, csak később siettek oda a képviselőik. A közben odaérkező helyi párttitkárnak, egyben nemzetgyűlési képviselőnek, Leniczki Gyulának azt mondták, hogy „jöjjön le a vezetőség, és számoljon be.”²⁵ Az üzemi bizottság elnökét a tüntetés ideje alatt a munkások maguk tartották őrizetben: „Kubancsik elvtársat az érte jött munkások maguk izolálták el valami zárt kerthelyiségben.”²⁶

A pártvezetés nyugtatni próbálta az embereket, és igyekezett őket rábeszél-
ni, hogy térjenek vissza munkájukhoz – ez azonban eredménytelen maradt.²⁷ Csú-
pán annyit tudtak elérni, hogy a kohószemélyzet visszamenjen dolgozni, akiknek
munkája a gyár folyamatos működése miatt kulcsfontosságú volt. Az emberek azt kö-
vetelték, hogy a rendőrség tartson azonnal vizsgálatot, hallgassa ki az előző napi veze-
tőségi ülés résztvevőit – méghozzá előttük. Olyan kijelentések is elhangzottak, hogy
Antalköz állapotáért az őt ellátó dr. Fekete Zoltán inspekciós orvos felel, aki a sebesült
nyugalma érdekében nem engedett be hozzá látogatót, sőt a kihallgatás ellen is tilta-
kozott. Antalközt egyébként mégis megkérdezték a hatóságok, és csupán annyit tu-
dott mondani, hogy két magas férfi követte, és közülük az egyik valamivel fejbe vágta.

Ez után ismét elvesztette eszméletét.²⁸ Az eset pikantériája, hogy a majdani 1956-os
munkástanács elnök Antalköz megtámadásával az ózdi 1956-os lincselésekben részt vett,
és ezért kivégzett Kanyó Bertalant vádolta, és helyezte vizsgálati fogságba.²⁹

Antalköz József lánya így emlékezett vissza az eseményekre:

168 *„Egyszer, mikor jött haza, hát hátulról leütötték homokzsákkal, úgyhogy alig tudták az életét
megmenteni. Sokáig kórházban volt. (...) Oda jártunk. Én is emlékszek mint kisgyerek, hogy
jártunk oda. Apácák voltak, és kaptunk zsömlét, hát ezért olyan emlékezetes. Nem tudom,
kinek állhatott útjában szegény, mert mindenáron meg akarták műteni. És az orvos bement
hozzá személyesen, hogy Antalköz, ne hagyd magad megműteni, mert semmi bajod nincs.
Úgyhogy mindenáron agyműtétet akartak, hogy csináljanak rajta. Úgyhogy nagyon rendes
volt az az orvos. (...)Úgyhogy nem hagyta. Mert mondta, hogy nincs semmi bajod, nem kell
megműteni. És akkor nem is lett semmi baja. Utána felépült szépen. (...) Mi soha nem tudtuk
meg, hogy ki volt. Hogy apukám megtudta-e valamikor is... de soha nem mondta, nem em-
lítette.”³⁰*

25 Apr 2021: 61.

26 Apr 2021: 61–62.

27 Jegyzőkönyv. Erdős Bence magángyűjteménye.

28 Mi történt Ózdon? *Haladás*, 1946. március 7. 3.

29 MNL BAZ. XXV-3. Nb.808/1957.

30 Interjú Kósik Pálnéval. Ózd, 2016. október 15.

ANTALKÖZ JÓZSEF

Ki volt Antalköz József, akit a központi akarattal ellentétesen választottak meg az üzemi bizottság élére, és akit ezután merénylet ért, mely után a munkásság tömegei kérték az elégtételt?

1908-ban született Sajóvárkonyon. Édesapját az első világháborúban veszítette el. 9 éves korában már dolgoznia kellett; vizet hordott a földre a napszámosoknak, hogy besegítsen édesanyjának. Hat elemi végzett, lánya visszaemlékezése szerint autodidakta módon képezte magát. Az ózdi gyár Finomhengerműjében kezdett el dolgozni.³¹ A későbbi, róla készült feljegyzések szerint 1923-tól 1936-ig a Szociáldemokrata Párt tagja volt. Sztrájkot szervezett a bérkövetelések kiharcolásáért, ezért a csendőrség többször elhurcolta.³² Antalköz helyi politikai jelentősége azonban akkor erősödött meg, mikor a szovjet csapatok beérkezése után pár nappal, 1944. december 26-án a megalakuló Magyar Kommunista Párt ózdi titkárává választották.³³

169

Pártigazolvány Antalköz József párttitkár aláírásával 1945-ből.
Forrás: Ózdi Muzeális Gyűjtemény

31 Interjú Kósik Pálnéval. Ózd, 2016. október 15., Kis József é.n.: 4.

32 Kis József é.n.: 4.

33 Beri Béla feljegyzései Antalköz Józsefről. Saját gyűjtemény.

A helybeliek körében nagyon népszerűnek számított. Egy 1945. november 17-i tüntetésen például az igazgatósági iroda elé vonult munkások, akiknek dühét az váltotta ki, hogy miközben ők nem kapták meg fizetésüket, a tisztviselőknek az igazgatóság az üzemi bizottság határozata ellenére is folyósította a nagy összegű segélyeket, „Antalköz József Kommunista Párt vezető tagot ünnepelte, és kérte a színpadon megjelenni.”³⁴ A pártjelentések Antalközt „prédikátorszerű” alakként jellemezték, aki sokkal inkább látszott egynek a munkások közül, aki a gyári közösség érdekeit képviseli az előjogokkal bírókkal és kivételezettekkel szemben.³⁵ Egy bizalmas pártjelentés is, amit róla készített Kubinyi István, a Központi Szervezési Osztály instruktora, alátámasztja, hogy magasabb rendű, már-már utópisztikus elképzelései voltak:

„Célja Ózdon megjavítani a közerkölcsöt. Megszüntetni a korrupciót. Kidobálni a pozíciókból a megalkuvó embereket. Eltávolítani a gyár és üzemek éléről a munkásnyúzó vezetőket. Leleplezni a felszabadulás óta elkövetett panamákat. Eltávolítani a gyár kötelekéből azokat, akik híven szolgálták a múlt rendszert.”³⁶

Baloldali gondolkodású emberként sajátos véleménnyel rendelkezett, magát „istenfélő kommunistának” tartotta, habár ugyan templomba nem járt. Nézetei mellett emellett rendíthetetlenül ki is tartott. Ebből már 1945-ben problémája akadt:

„45-ben pártiskolára is elküldték. És ózdi vezetők voltak többen is, együtt vele, de őt hazaküldték előbb, mert az Istent nem tagadta meg. És így őt kiközösítették maguk közül. Ő mindig mondta, hogy a pártnak semmi köze a valláshoz. Ő istenfélő ember volt végig. Úgyhogy hát lehet, hogy ez nem tetszett sokaknak, ezért mellőzték mindenhol. (...) Debrecenben, azt hiszem, ott voltak pártiskolán. És ő ott is vitatkozott, hogy ő nem tagadja meg az Istent, és ugye ez nem volt összeegyeztethető.”³⁷

Noha helyben népszerűnek és meghatározó véleményformáló személynek számított,³⁸ önálló gondolataival, amelyeknek őszintén hangot adott, számos ellenségre tett szert a helyi kommunista vezetőségben. Lánya így emlékezett erre:

„a vezetőség, ugye, Leniczkiék meg Petreiék,³⁹ ezek voltak itt az elit (...) őnekik nem tetszhetett apu., ugye ezek voltak ottan mindenhol. (...) Ezek voltak az elit vezetők akkor, mikor mellőzték.”⁴⁰

A gyűlésen a tüntetőkhöz szóló párttitkárról, országgyűlési képviselőről, Leniczki Gyuláról – aki Antalközhöz hasonlóan szintén munkásként dolgozott a gyárban a Horthy-korszakban – Kubinyi azonban Antalközzel szemben negatív véleménnyel volt:

„Nem a megfelelő hangot használta sok esetben a pártnapok, értekezletek és gyűlések résztvevőivel szemben. Kedvenc megállapítása volt: Maguk buták és nem értik ezt. Már a múlt nyáron is megfigyeltem, hogy két gyűlésen is kijelentette, hogy maguk úgysem értik ezt. Véleményem szerint bizonyos ideig lehet ilyen vastagon a munkásoknak ilyen goromba dolgokat

34 Szilágyi 1960: 307–308.

35 Apor 2021: 62.

36 Apor 2021: 58–59.

37 Interjú Kósik Pálnéval.

38 Standeisky2007: 141.

39 Petrei Lajos is a helyi kommunista párt vezetőségében volt a kezdetektől.

40 Interjú Kósik Pálnéval.

mondani, de nem jó ezzel visszaélni, mert ez előbb-utóbb megbosszulja magát”.⁴¹

Tömpe András is úgy vélte, hogy

„Antalköznek és Leniczkynek⁴² annyira különböző emberi tulajdonságaikat szembeállítva a primitív ózdi munkásság előtt, sokkal kedvezőbb színben tűnik fel Antalköz a maga egyszerű, puritán életmódjával.”⁴³

NÉPGYŰLÉSBŐL POGROM

A rendőrséget Antalköz bántalmazása után már szombat hajnalban „fellármázták, és még hajnalban razzia vette kezdetét”, aminek nem lett eredménye.⁴⁴ Az események kivizsgálására Várkonyi László rendőr főhadnagyot jelölték ki, aki másnap a gyűlésről tudomást szerezve kiszállt a helyszínre, és a tömeget szintén nyugtatni próbálta. Elmondta, hogy folyik a nyomozás hajnal óta az elkövetők ellen, ezért mindent elkövetnek, és kérte őket, hogy térjenek vissza munkahelyükre.⁴⁵ Már úgy tűnt, sikerül megnyugtatni a kedélyeket, amikor egy fiatalember a rendőr származására utalva bekiabálta: Ne pofázz, zsidó! A tiszt az emberek közé ugrott, és megpróbálta az illetőt kiemelni, de a tömeg bezárult mögötte és ahelyett, hogy eljutott volna a közbeszólóhoz, őt vették körül felfegyverzett személyek és lökdösni, bántalmazni kezdték. A kommunista párt egyik vezetője, Sarkadi István ekkor érkezett a helyszínre, oda tudott furakodni, és még néhány párttag testtel védte, így tudtak csak az Olvasó Egyletbe menekülni.⁴⁶

171

A gyűlésen ekkor egyre többen kezdtek antiszemita mondatokat kiabálni, és lázítani kezdték a tömeget, hogy induljanak meg a zsidó kereskedők üzletei ellen. A *Szabad Magyarország* szerint Éliás Ignác gyári munkás

„bujtogatta a csőcseléket arra, hogy vonuljanak a Gyujtóra és ott fosztogassanak. Mikor a rendőri készülség vezetője felszólította a tömeget, hogy térjenek haza, késsel hadonászva kiabálta: - Nem megyünk, gyertek a Gyujtóra leszámolni! A felelőtlen rablóhadjárat másik főkolomposa, Heller Mihály (...) 18 éves suhanc, aki vasrúddal felszerelve járt a csőcselék élén és bujtogatott a fosztogatásra. Oláh János (...) ugyancsak vezér szerepet vitt a rendezavarások során és az egyik eljáró rendőrtisztviselőt a fején súlyosan bántalmazta.”⁴⁷

Hogyan kerültek egy kommunista vezető melletti tüntetésbe antiszemita hangok? Egyes sajtócikkek szerint a bujtogatók többsége egykori nyilas párttag volt.⁴⁸ A kutatás jelenlegi állása szerint erre pontos válasz még nem adható, mivel ehhez a hangadók nyilaskeresztes párttagságát személyenként kellene ellenőrizni, mely források egyelőre nem állnak rendelkezésre.

41 Apor 2021: 61–62.

42 Leniczki Gyula nevét a forrásban Leniczkynek írták.

43 Apor 2021: 62.

44 Mi történt Ózdon? *Haladás*, 1946. március 7. 3.

45 Jegyzőkönyv. Erdős Bence magángyűjteménye.

46 Mi történt Ózdon? *Haladás*, 1946. március 7. 3.

47 Rendőrkézen az ózdi fosztogatások főkolomposai és résztvevői. *Szabad Magyarország*, 1946. február 27. 1.

48 Negyvenhat tüntetőt tartóztattak le eddig Ózdon. *Miskolci Hírlap*, 1946. február 27. 3.

kezésre. Oszip István, a megye akkori főispánja, a Magyar Kommunista Párt Központi Vezetőségének 1946. augusztus 2-i ülésén hozzászólásában Antalközről is azt mondta, hogy nyilas volt, amelyet jelenleg más tények nem támasztanak alá. Leütéséről egyébként azt mondta Oszip, hogy „elrendezték a mű fejbe ütést.”⁴⁹ Tömpe András írásában az Antalköz körül a kommunista pártban kialakult csoportot frakciónak nevezte, annak vezetőjéről azt állította:

„zavaros, istenhívő, ultralink (...) leszámolna a reakcióval, a nadrágosokkal és a zsidókkal... azért nehéz a munkás élete, mert a mi pártunkban a zsidók a vezetők. (...) A múltban nyilas volt, ma szélsőséges irányzatot képvisel, azt a látszat is felmerül, hogy magát igyekszik mártírnak feltüntetni.”⁵⁰

A nyilaskeresztes múltra vonatkozó szavakat azonban a jelentésben aláhúzták, és egy ismeretlen személy odaírta megjegyzésként, hogy hazugság. Révai József is ezt jelentette ki – szerinte azért jöhettek elő ezek a zsidóellenes megnyilvánulások, mert a helyi pártvezetés nem állt élére a tömegnek, hanem azt az Antalközzel való nézetkülönbsége miatt csitítani akarta. Szerinte Antalköz:

„régí munkásmozgalmi ember, régi szervezett munkás, fanatikus baloldali, szó sem lehet róla, hogy nyilas kapcsolatai lennének... a legnépszerűbb munkásvezető Ózdon.”⁵¹

Egy visszaemlékezés szerint az indulatok kiváltásához hozzájárult az is, hogy míg a hazatért izraeliták jelentős segílyt kaptak, addig a gyári dolgozók és családtagjaik élelmezése nagyon rossz volt, s az egyik zsidó kereskedő ezt úgy kommentálta, hogy a munkások ezt érdemlik.⁵² A korabeli baloldali lapok mindegyike azt írta azokban a napokban, hogy az Antalköz melletti tüntetést használták ki a szélsőjobbaldali elemek a pogromra – akkor még szó nincs Antalköz vélelmezett szélsőjobbaldali gondolatairól, hanem épp ellenkezőleg: kiállnak mellette, miszerint őt is a „fasiszták” ütötték le. Álmerényletről szintén nem írnak.⁵³

Az antiszemita bujtogatások hatására a népgyűlés tömegéből 80–100 ember megindult a helybeli zsinagóga felé, ahol éppen istentiszteletet tartottak. Vasstangákkal benyomták az ajtót, mire a bent lévők nagy része az ajtókon kiugorva menekült ki onnan. A csapat vezetője egy Lahó nevű községi kézbesítő volt, aki Sajóvárkonyon dolgozott a jegyzői hivatalban.⁵⁴

A tömeg egy része, mintegy háromszáz fő,⁵⁵ a Gyűjtő kereskedelmi negyedbe rohant – míg a többiek visszamentek az üzembe – ahol a zsidók boltjainak kirakatát betörve nagy

49 A miskolci pogrom – ahogyan Rákosiék látták. *Társadalmi Szemle*, 1990. 11. 84.

50 Ständeisky 1992: 292–293.

51 Ständeisky 1992: 293.

52 Barnóczki Bélánét 17 évesen Ózdra telepítették át, ahol az átmeneti szállásként szolgáló úgynevezett „Kovács-udvarban” szemtanúja volt a pogromnak. Barnóczki Béláné visszaemlékezése. Rögzítette: Kovács Katalin. Ózd, 2014.

53 A reakció bérencei véres orvtámadást követtek el az ózdi gyár üzemi bizottságának elnöke ellen. *Felvidéki Népszava*, 1946. február 24. 1., A rendőrség erélyes nyomozással kideríti az ózdi merénylet és fosztogatás fasiszta bűnöseit. *Szabad Magyarország*, 1946. február 26. 1.

54 Jegyzőkönyv. Erdős Bence magángyűjteménye.

55 Jegyzőkönyv. Erdős Bence magángyűjteménye.

pusztításokat hajtott végre.⁵⁶ A pogrom résztvevői a szétosztásukra kirendelt rendőrséget is elsodorták.⁵⁷ Az árucikkeket azonban sokszor nem vitték el magukkal, hanem a földre szórták.⁵⁸ Volt olyan vélemény is, „*akik azt hangoztatták, hogy a spekulánsok és a feketézők áruját a gyári raktárba kell összegyűjteni és a munkásságnak szétosztani*”, ezt azonban elvetették. A feldühödött munkásokhoz azonban olyan elemek is csatlakoztak a Gyújtóval szomszédos Cipó településrészeiről, akik lehetőséget láttak abban, hogy értékeket szerezzenek, és a sajtóhíradások szerint azok egy részét a környékbeli falvakban árusították.⁵⁹ A pogrom során a zsidó kereskedők lakását is feldúlták, a berendezéseket összetörték, az ingóságokat szétrabolták. A hazaérkezett deportáltak segélyezésére szolgáló, a Nemzetközi Vöröskereszt által fenntartott raktárt is kifosztották, a szombat délre elkészített közkönyvai ebédet is „megsemmisítették”.⁶⁰

Schvarcz László ózdi szabómester néhány nappal később, február 28-án jegyzőkönyvbe vétette emlékeit, amelyek azt is jól megmutatják, hogy a helybeli nem izraelita lakosok közül többen a segítségére is siettek az események idején:

„1946. február 23-án szombaton reggel 9 óra tájban az utcán jártam, mert bevásárolni kívántam, amikor is egy keresztény ismerőssel találkoztam, aki közölte velem, hogy tudomása szerint a zsidók ellen tüntetés készül. Erre nyomban hazamentem és zsidó segédemmel együtt nyomban bezártam a műhely mindkét bejárati ajtaját, elmentem lakásomra, hogy feleségemet megnyugtassam. Kb. 10 perc múlva két általam nem ismert férfi betörte a kaput és ki akartak hurcolni a mellékutcában lévő lakásomból a néhány lépésnyire lévő főutcán tüntető tömeg közé. Úgy látszik azonban, hogy az egyik támadó személyesen is ismert, mert miután azzal rontottak be lakásomra, hogy „Bitang zsidó gyere azonnal velünk”, utóbb az egyik támadó azt mondta, hogy „Vannak itt még más zsidók is, majd ide vissza fogunk jönni, maradjon Lacikám” és ezzel eltávoztak. Pár perc múlva egy Pakocs József nevű keresztény szomszédom bejött hozzám és azt mondta, hogy „Laci eredj, mert műhelyedet kirabolták.” Átmentem a műhelyembe, ami pár lépésnyire van lakásomtól és megállapítottam, hogy a műhely mindkét bejárati ajtaja ki lett szakítva, a műhely teljes egészében feldúlva és onnan a szöveteket, cérnákat már akkor elrabolták. Ekkor a kiszakított lakatpántokat Szepesi Béla nevű keresztény barátom visszaszögezte. A műhelyt ismét lezártam kulccsal én pedig a szomszédomban lévő Schvarcz Béla zsidó kovácshoz bújtam. Több helyütt próbálkoztam elrejtőzni, de keresztények nem mertek befogadni. Innen láttam, hogy műhelyemben ismét tömegek voltak és onnan mindent összeszednek. Kb. 10 perc múlva, amikor láttam, hogy műhelyemet elhagyták, bementem műhelyembe és az asztalra borulva sírtam. Bejött hozzám egy 4 tagú munkáscsoport. Egyik vezetőjük azt mondta, hogy bitang zsidó meghalsz és én kérdeztem, hogy miért kell meghalni. Ő erre azt válaszolta nekem, hogy amióta ti idehaza vagytok, csak azóta van feketézés. Mondtam neki, mit akartok tőlem, én dolgozó iparos vagyok. Nem látjátok, hogy én reggeltől estig mennyit dolgozom. (...) A vezető még sokáig próbálkozott, hogy engem a tömeg közé kihurcoljon, de aztán a részeg kollégája nem

173

56Beri é. n.: 23–24.

57 Két napon át romboltak és fosztogattak a felelőtlen tüntetők Ózd üzletnegyedében, a „Gyújtón”. *Miskolci Hírlap*, 1946. február 26. 3.

58 Interjú Hangonyi Lajosnéval.

59 Rendőrkézen az ózdi fosztogatások főkolomposai és résztvevői. *Szabad Magyarország*, 1946. február 27. 1.

60 Jegyzőkönyv. Erdős Bence magángyűjteménye.

engedett. Aztán eltávozott a műhelyből, csak a részeg munkás maradt ott, aki mondotta, hogy ezt az embert nem hagyom agyonütni.”⁶¹

Az izraelita családok a településrész feletti hegyen menekültek el a felbőszült tömeg elől,⁶² míg mások lakásuk padlásán, pincékben, a kertek alján rejtőztek el. Groszmann Péter tanítót egy ismerőse bújtatta el, akik szintén féltek, hogy nem lesz-e bajuk abból, hogy egy zsidó személynek nyújtottak menedéket. Az események Schvarcz László mellett többek között Ungerleider Erzsébet, Ungerleider István, Fried Imre, Gerő Béla, Weinberger Géza, Weinberger Jenő, Goldsmann József, Erdős Tibor, dr. Kiss Endréné, Groszmann Henrikné, Schreiber Nándor üzleteit és otthonait érintették. Számos embert, többek között Roth Adolfot, Klein Bélát és Fecher Ernőt is bántalmazták, Grün Ármint kilenc hónapos állapotos felesége előtt ütötték le kalapáccsal. A pogrom délelőtt 10 órától egészen besötétedésig tartott.⁶³

Az éppen a gyári felvételijére induló 19 éves Jochman János szemtanúja volt az eseményeknek:

„1946-ban, mikor mentem a gyári felvételre, kérem szépen, történt is nagy felvonulás Ózdon. Kirabolták a Gyújtón az összes üzletet. Dobálták egymást a tojással, némelyik ember úgy nézett ki, mintha tyúk tojt volna rá. Tiszta tojás volt mindene, mert hát dobálták azok szerteszét, nem nézték, hogy kit ér, kit nem. Akkor lisztet, akkor púdert, hintőport, mindent górtak kifele. Akkor, amikor rájöttek, hogy ajjaj, itt baj van, kérem szépen, a rendőrség, el kell állni Ózdot, körül kell állni, mert összeszedték a sok kelmeanyagot, a ruhát, a cipőboltokat kifosztották, a méteráruboltokat kifosztották, mindent. (...) Olyan nagy port vertek. Dudált, szólt a duda a gyárban, jöttek ki az emberek stangákkal, vasrudakkal, mindennel, törtek-zúztak mindent össze. Mert zsidó volt a rendőrparancsnok. (...) Trükkből volt ez. Úgyhogy szomorú dolog volt. Rossz látvány volt nagyon. Akkor voltam fölvételen, de akkor nem sikerült, el kellett mennem e nélkül, mert a gyárban lehetetlen volt akárkivel beszélni. Kint voltak az utcán, ott mászkáltak az utcán. (...) Nagyon sokan, mentek meg jöttek, ott gyűltek össze az 1-es számú kapunál a Tiszti Kaszinó⁶⁴ előtt, és akkor felsorakoztak, mentek a Gyújtónak. Ott törtek-zúztak üzleteket, borígattak ki mindent. Az nagyon csúnya volt. De csúnya volt! (...) Utána mentem be, mikor már lecsillapodott a helyzet bent. (...) Nem tartott csak egy napig, mert szétverték, a rendőrség. (...) Ott dobálták egymást tojással, liszttel, meg mindenfélével. Kihajigáltak az üzletből mindent. Az egész Gyújtót úgy kirámolták...”⁶⁵

A merénylet hírére azonnal Ózdra érkezett Szkladán Ágoston, a Magyar Kommunista Párt megyei titkára – korábban az ózdi gyár munkása –, valamint Kubinyi István is, akik rögtönzött gyűlést tartottak, és próbálták megnyugtatni a kedélyeket. A Szabad Nép tudósítása szerint:

„A viharos lefolyású gyűlés hallgatósága hangsúlyozta, hogy nem tűri a provokációt és megvédi vezető férfiai. (...) A gyűlés végeztével a munkásság felvette a munkát, de fenntartotta

61 Jegyzőkönyv. Erdős Bence magángyűjteménye.

62 Interjú Seffer Ferencsel.

63 Jegyzőkönyv. Erdős Bence magángyűjteménye.

64 A Magyar Kommunista Párt székháza a második világháború előtt Tiszti Kaszinó volt, ami a gyári tisztviselők kulturális és szórakozási lehetőségeit szolgálta – a köznyelvben ma is így nevezik.

65 Interjú Jochman Jánossal.

*magának a cselekvés jogát. Az ózdi dolgozók a felbérelt brigantik támadását készek mindenkor ökölrel visszaverni.*⁶⁶

Révai József kommunista politikus aznapra tervezett ózdi útja viszont az események hatására maradt el.⁶⁷ A kedélyek nehezen nyugodtak le, még vasárnap is történtek akciók, telefon-összeköttetés még hétfőn sem volt Ózddal.⁶⁸

Február 24-én a rendőrség az eseményekkel kapcsolatban 46 embert vett őrizetbe,⁶⁹ 9 személyt internáltak, akiknek a múltbeli magatartásáról is terhelő adatok jutottak a rendőrség birtokába.⁷⁰ Tömpe András 1970-ben úgy nyilatkozott, hogy egyenesen Farkas Mihály belügyi államtitkár utasította őt arra, hogy vetesse őrizetbe az ózdi gyár igazgatóit és vezető beosztású alkalmazottait, akik már a Horthy-rendszerben is ott dolgoztak és a háború után a szociáldemokrata pártba léptek be. Ő azonban ennek végrehajtását elutasította, mivel bűnrészességüket semmi sem igazolta.⁷¹

66 Aljas merénylet az ózdi munkásság ellen. *Szabad Nép*, 1946. február 27. 3.

67 A miskolci pogrom – ahogyan Rákosiék látták. *Társadalmi Szemle* (45) 1990. 11. 79.

68 Két napon át romboltak és fosztogattak a felelőtlen tüntetők Ózd üzletnegyedében, a „Gyujtón”. *Miskolci Hírlap*, 1946. február 26. 3.

69 Többek között az alábbi személyeket: Berki Ágoston, Bari Zoltán, Barkóczi Béla, Demcsik István, Éliás Ignác, Horváth Gergely, Kecskés László, Kósik Ferenc, ifj. Komoróczy József, Nagy József, Ökrös Aladár, Seres János, Heller Mihály, Lahó (keresztneve nem ismert). Rendőrkézen az ózdi fosztogatások főkolomposai és résztvevői. *Szabad Magyarország*, 1946. február 27. 1.

70 9 internálás. *Felvidéki Népszava*, 1946. március 2. 3.

71 A miskolci pogrom – ahogyan Rákosiék látták. *Társadalmi Szemle* (45) 1990. 11. 84.

ÖSSZEGZÉS

A második világháború után nemcsak Ózdon, hanem máshol, Miskolcon, Sajószentpéteren, Szegváron, szintén a munkásság környezetében, valamint Kunmadarason is voltak hasonló, zsidók ellen irányuló megmozdulások, amelyek azt mutatják, hogy a rossz körülmények közepette a lakosság egy része amellet, hogy továbbra is fogékony volt az antiszemitizmusra, könnyen felheccelhető is volt.⁷² A holokausztból hazatérő zsidók úgy érezték, hogy a rendőrség sem tett meg mindent a pogrom résztvevőinek megbüntetéséért. Erdős Tibor az ózdi rendőrségen feljelentést kívánt tenni, amit azzal utasítottak el, hogy örüljön annak, hogy egyáltalán túlélte a rablást.⁷³ Antalköz József megpróbáltatásai sem szűntek meg. 1949. február 16-án kizárták a pártból, mint titóista-rajkista nacionalista elhajlót, október 5-én pedig internálták Kistarcsára, majd onnan Recskre, mert nem hitt abban, hogy Rajk László bűnös, ítélete igazságos. 1953. szeptember 29-én szabadult, de régi munkahelyére nem vették vissza,⁷⁴ Pestszentlőrincen helyezkedett el, majd a farkaslyuki szénosztályozóban dolgozott.⁷⁵ A történetben azonban még számos fehér folt található. Valóban szélső-jobboldali érzelműek, nyilaskeresztes párttagok voltak a pogrom vezetői? Mi lett velük a letartóztatásuk után? Teljesen spontán akció volt, vagy köze volt hozzá Antalköz ellenlábcsainak? A kérdésekre remélhetőleg a további kutatások adhatnak válaszokat.

72 Standeisky 2007: 141–154.

73 Erdős Bence magángyűjteménye.

74 Kis József. Kézirat. é. n.: 4.

75 Interjú Kósik Pálnéval.

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

Hebraei 1941. Főegyházmegyei Levéltár, Eger

Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltára

MNL BAZ XXXV. 133/a. 28. doboz

Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltára

MNL BAZ XXV-3. Nb.808/1957

EGYÉB FORRÁSOK

Barnóczki Béláné visszaemlékezése, Rögzítette: Kovács Katalin. Ózd, 2014

Beri Béla: Jákob családja őseire emlékezik, Kézirat, é. n. Ózdi Városi Könyvtár. Szd: 6. 5-7.

Beri Béla feljegyzései Antalköz Józsefről, Saját gyűjtemény

Jegyzőkönyv. Erdős Bence magángyűjteménye

Kis József: Munkások a munkáshatalom ellen, Kézirat. é.n.

INTERJÚK (AZ INTERJÚK SAJÁT GYŰJTEMÉNYEMBEN TALÁLHATÓK)

177

Interjú Elek Zoltánnal (1922), Ózd, 2015. június 14.

Interjú Gledura Imrénével (1932), Borsodnádásd, 2015. május 30.

Interjú Hangonyi Lajosnéval (1936), Ózd, 2015. július 15.

Interjú Horváth Lajossal (1939), Ózd, 2023. január 12.

Interjú Jochman Jánossal (1927), Sajószentpéter, 2018. március 23.

Interjú Kósik Pálnéval, Ózd, 2016. október 15.

Interjú Lakatos Péternéval (1927), Ózd, 2015. december 20.

Interjú Luczák Margittal (1934), Ózd, 2014. február 10.

Interjú Molnár Andornéval (1926), Budapest, 2018. november 9.

Interjú Saffarik Gyulánéval (1930), Ózd, 2015. május 31.

Interjú Seffer Ferencsel (1937), Eger, 2015. február 21.

STATISZTIKAI KIADVÁNYOK

A Magyar Korona Országában az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás főbb eredményei megyék és községek szerint részletezve, Budapest, 1882.

Dr. Jekelfalussy József (szerk.): A Magyar Korona Országainak helységnévtára, Budapest, 1892.

A Magyar Korona Országainak 1900. évi népszámlálása. Első rész. A népesség általános leírása községenként, Budapest, 1902.

A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. Első rész. A népesség főbb adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint, Budapest, 1912.

Az 1920. évi népszámlálás. Első rész. A népesség főbb demografiai adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint, Budapest, 1923.

Az 1930. évi népszámlálás. I. rész. Demografiai adatok községek és külterületi lakotthelyek szerint, Budapest, 1932.

Az 1941. évi népszámlálás. 2. Demográfiai adatok községek szerint, Budapest, 1976.

Magyarország községeinek és városainak népessége az 1850., 1857. és 1870. években, Budapest, 1984.

178 ÚJSÁGCIKKEK

9 internálás. *Felvidéki Népszava*, 1946. március 2. 3.

A reakció bérencei véres orvtámadást követtek el az ózdi gyár üzemi bizottságának elnöke ellen. *Felvidéki Népszava*, 1946. február 24. 1.

A rendőrség erélyes nyomozással kideríti az ózdi merénylet és fosztogatás fasiszta bűnöseit. *Szabad Magyarország*, 1946. február 26. 1.

Berki Mihály: PRO, ÁVO, ÁVH (5.). *Havi Magyar Fórum*, 1994. augusztus 1. 38-35-40.

Aljas merénylet az ózdi munkásság ellen. *Szabad Nép*, 1946. február 27. 3.

Negyvenhat tüntetőt tartóztattak le eddig Ózdon. *Miskolci Hírlap*, 1946. február 27. 3.

Izr. nőegyleti bál. Ózdi *Hírlap*, 1910. március 13. 3.

Két napon át romboltak és fosztogattak a felelőtlen tüntetők Ózd üzletnegyedében, a „Gyujtón”. *Miskolci Hírlap*, 1946. február 26. 3.

Mi történt Ózdon? *Haladás*, 1946. március 7. 3

Nyilas orvtámadás Ózdon, *Népszava*, 1946. február 27. 1-2.

Rendőrkezen az ózdi fosztogatások főkolomposai és résztvevői, *Szabad Magyarország*, 1946. február 27. 1.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- A miskolci pogrom – ahogyan Rákosiék látták, *Társadalmi Szemle* (45) 1990. 11. 78–86.
- Apor Péter 2021: *Forradalom a hátsó udvarban. Tömegegerőszak, antiszemitizmus és politikai átalakulás a második világháború utáni Magyarországon, 1945–1946*. Budapest
- Az iparügyi miniszter 1945. évi 50.100. Ip. M, számú rendelete az üzemi bizottságokról 332-336, *Magyarországi Rendeletek Tára*. 1945. (79.) IV-VI.. Budapest, 1946.
- Hubai László 2001: *Magyarország XX. századi választási atlasza 1920–2000*. II. kötet: *Választókerületi adattár*, Budapest
- Nagy Péter 2016: *A Rima vonzásában. Az ózdi helyi és gyári társadalom a késő dualizmustól az államosításig*, Budapest
- Standeisky Éva 1992: Antiszemita megmozdulások Magyarországon a koalíciós időszakban, *Századok* (126) 2. 284–308.
- Standeisky Éva 2007: *Antiszemitizmusok*, Budapest
- Szilágyi Gábor 1960: Iratok a Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű üzemi bizottságainak történetéhez 1945–1946-ban, *Levéltári Közlemények*, (31.) 285–310.
- Várkonyi-Nickel Réka 2015: A salgótarjáni acélgyár munkás-lakóházai (1871–1945). *Ethnographia* (126.) 4. 597–616.

